
Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami, pod redakcją naukową Ireny Stasiwicz-Jasiukowej, Wydawnictwo WAM, Kraków-Warszawa 2004, ss. 756, ilustracje.

Dwanaście lat temu pojawiła się na rynku wydawniczym książka *Jezuici a kultura polska*, którą można uznać za przełomową w dziedzinie badań nad historią owianego czarną legendą Towarzystwa Jezusowego. Publikacja ta, wydana pod redakcją ks. Ludwika Grzebienia SJ i ks. Stanisława Obirka SJ, zawiera materiały sympozjum, które odbyło się w Krakowie w dniach 15-17 lutego 1991 roku, z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491-1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540-1990). Obrady sympozjum, które zgromadziło naukowców reprezentujących różne uczelnie, zarówno państwowe jak i kościelne, toczyły się w atmosferze przemian zainicjowanych przez NSZZ „Solidarność” oraz po ustaleniach Okrągłego Stołu. Sympozjum stało się płaszczyzną swobodnej wymiany poglądów i myśli uczonych zajmujących się historią Towarzystwa Jezusowego na ziemiach Rzeczypospolitej. Jeden z uczestników tego sympozjum, wybitny historyk zajmujący się dziejami ruchów religijnych oraz kultury w Polsce XVI-XVII wieku, prof. Janusz Tazbir, sekretarz Wydziału Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk, odpowiadając na pytanie, jakie były najważniejsze osiągnięcia nauki polskiej w 1993 roku, uznał dwie prace zbiorowe – książki o wkładzie do kultury polskiej dwóch wielkich zakonów: wyżej wymienioną *Jezuici a kultura polska* oraz *Pijarzy w kulturze polskiej*¹. W tym miejscu warto zwrócić uwagę, że w historiografii polskiej zadomowił się na dobre stereotyp ukazywania w pozytywnym świetle pijarów, zwłaszcza w kontekście wydarzeń XVIII wieku, natomiast jezuitów w świetle negatywnym.

Po przeszło dziesięciu latach od wspomnianego sympozjum i niedawnej publikacji książkowej, wśród specjalistów z różnych

¹ „Nasze Sprawy”, Wiadomości z Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego, Kraków, 1 (1994), s. 16.

dziedzin wiedzy, skupionych w Komitecie Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk zrodziła się myśl całościowego i obiektywnego, a więc wolnego od zakorzenionych stereotypów i opartego na badaniach źródłowych, ukazania wkładu członków Towarzystwa Jezusowego do nauki i kultury Rzeczypospolitej. Na czele dużej grupy wybitnych uczonych pozyskanych dla tej idei, świadomych wieloletnich zaniedbań na tym polu oraz istnienia publikacji ukazujących jezuitów tendencyjnie bądź wręcz w fałszywym świetle, stanęła historyk nauki i kultury, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, przewodnicząca Komitetu Historii Nauki i Techniki PAN, prof. dr hab. Irena Stasiewicz-Jasiukowa.

Owoce kilkuletnich, intensywnych prac badawczych specjalistów z różnych dziedzin nauki reprezentujących rozmaite ośrodki naukowe oraz ścisłej współpracy badaczy świeckich z jezuitami jest przeszło 700-stronicowe dzieło interdyscyplinarne *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*. Promocja dzieła odbyła się w dniu 10 stycznia 2005 roku w Sali Konferencyjnej Muzeum Techniki w Warszawie w Pałacu Kultury i Nauki. Do rangi interesującego paradoksu urasta fakt, że miejsce promocji dzieła – Pałac Kultury i Nauki był wznoszony w latach 1952-1955, w okresie komunistycznych rządów pierwszych sekretarzy partii komunistycznych: Józefa Stalina w ZSRR i Bolesława Bieruta w PRL. Według przyjętego założenia Pałac był darem narodu radzieckiego dla Polski Ludowej oraz symbolem przyjaźni polsko-radzieckiej. Niedopuszczano zapewne wówczas myśli, aby z jego pomieszczeń mieli kiedykolwiek korzystać uczeni wypowiadający się pochlebnie o roli w życiu społecznym Kościoła katolickiego czy też o działalności jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Dzieło zostało ozdobione wieloma i starannie dobranymi ilustracjami (niektóre z nich w kolorze) pochodzącymi ze zbiorów Biblioteki Naukowej Księży Jezuitów w Krakowie, opatrzone informacjami o autorach i recenzentach, indeksem osób, a także streszczeniami artykułów w języku angielskim zawiera 29 artykułów napisanych przez 26 autorów polskich i zagranicznych, wybitnych znawców przedmiotu, reprezentujących różne środowiska naukowe oraz cztery pokolenia znakomitych uczonych nauki polskiej. Wśród autorów zagranicznych znajdujemy historyka angielskiego prof. Richarda Butterwicka, wykładowcę na Uniwersytecie w Belfaście

oraz historyka kultury i literatury na Uniwersytecie Wileńskim (którego początki sięgają 1570 roku, kiedy to otwarto kolegium jezuickie)² prof. Eugeniji Ulčinaitė. W tym szacownym gronie zaprezentowali swoją wiedzę i warsztat naukowy także polscy jezuici, profesorowie Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej IGNATIANUM: Ludwik Grzebień (*Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury*), Ludwik Piechnik (*„Ratio studiorum” – fundament działalności edukacyjnej i naukowej jezuitów*), Roman Darowski (*Zarys filozofii jezuitów w Polsce od XVI do XIX wieku*), Jerzy Paszenda (*Nauczanie architektury w szkołach jezuickich*), Bogdan Lisiak (*Zagadnienia językoznawcze w korespondencji Adama Kochańskiego SJ z Atanazym Kircherem SJ i Gottfriedem W. Leibnizem*) i Jerzy Kochanowicz (*Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego*). Obok czterech pierwszych artykułów, mających charakter wprowadzający w problematykę jezuicką, pozostałe artykuły zostały umieszczone w dwóch działach: nauka i kultura. Artykuły mówiące o zaangażowaniu jezuitów w działalność naukową obejmują: filozofię (R. Darowski SJ) i nauki przyrodnicze (P. Köhler, J. Pawłowski), matematykę i astronomię (Z. Pawlikowska-Brożek, W. Więśław, K.M.P. Rudnicki C.MV.), technikę, architekturę i sztuki plastyczne (J. Jasiuk, T.M. Nowak, J. Paszenda SJ, R. Mączyński), językoznawstwo (I. Bajerowa, E. Ulčinaitė, B. Lisiak SJ, I. Stasiewicz-Jasiukowa) i historię (J. Kurkowski, M. Affek, R.W. Wołoszyński). Natomiast artykuły umieszczone w dziale kultura ukazują wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego (J. Kochanowicz SJ), uroczystości szkolne i teatr jezuicki w Tarnopolu (1820-1886) (M. Puchowska), osiągnięcia drukarzy Akademii Połockiej (I. Kadulska), prezentację kontekstu i bibliografii zawartości „Miesięcznika Połockiego” (1818-1820) (H. Lichočka), kontrowersje wokół Stefana Łuskiny SJ (1725-1793) – dziennikarza i redaktora „Gazety Warszawskiej” (I. Łossowska) oraz Jana Bohomolca SJ (1724-1795) – oświeconego filantropa (D. Pietrkiewicz-Sobczak). Nawet pobieżna lektura artykułów, do których ostatecznego kształtu przyczyniły się uwagi dziewięciu recenzentów, pozwala wysnuć wnio-

² L. Grzebień SJ, *Kulturalna rola Akademii Wileńskiej w dziejach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Rocznik Wydziału Pedagogicznego Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej IGNATIANUM w Krakowie 2004”, s. 55-73.

sek, że nie ma praktycznie takiej dziedziny nauki i kultury polskiej, w której jezuita nie pozostawiliby jakiegoś śladu swojej twórczości i zaangażowania.

Jak zaznacza prof. Irena Stasiewicz-Jasiukowa w słowie od Redaktora Naczelnego, w wyniku wieloletnich badań źródłowych przedstawiciele różnych dziedzin nauki

dochodzili w swych syntetyzujących artykułach do identycznego wniosku: ocena działalności naukowej polskich jezuitów na przestrzeni wieków była dokonywana przeważnie powierzchownie, gdyż niemal wyłącznie przez pryzmat ich religijnego światopoglądu oraz światopoglądowej polemiki, zacierając obraz faktycznych osiągnięć członków Towarzystwa Jezusowego w wielu dyscyplinach. A osiągnięcia te nie odbiegały od poziomu ogólnoeuropejskiego, zaś uczeni jezuita, jak np. Adam Adamandy Kochański, znajdowali się w centrum ówczesnej społeczności uczonych. Drugi stereotyp myślenia, prowadzący do fałszywych wniosków, to ocena naukowych dokonań w przeszłości z punktu widzenia naszej teraźniejszości. Artykuły, znajdujące się w oddawanym do rąk czytelników tomie, weryfikują i ten jaskrawo nielogiczny stereotyp myślenia (s. 6-7).

Coraz więcej naukowców zwraca uwagę na jeszcze inny aspekt oceny działalności jezuitów, a mianowicie że w przeciwieństwie do polskiej – w historiografii zachodniej dominuje pozytywny obraz wkładu jezuitów do nauki i kultury.

Publikacja, która została starannie przygotowana do druku i wyszła w dwóch rodzajach okładek (miękkiej i twardej) w jezuickim Wydawnictwie WAM, stanowi interesujący i zarazem rzetelny opis zaangażowania jezuitów na polu nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Należy przy tym pamiętać, że w chwili kasaty w 1773 roku Towarzystwo Jezusowe na ziemiach polskich posiadało cztery prowincje i liczyło ponad 2300 jezuitów. Znaczący był wkład Towarzystwa Jezusowego w szkolnictwo, którym objęło terytorium Rzeczypospolitej: jezuita prowadzili Akademię Wileńską i 65 kolegiów. Celem kolegiów, które bardzo szybko stały się swego rodzaju wizytówką zakonu i prezentowały wysoki poziom nauczania, była „uczona i wymowna pobożność” (wytworny styl w mowie i piśmie). Do tego celu dążono poprzez poznanie zasad gramatyki łacińskiej i greckiej oraz teorii poezji i wymowy. Ważną funkcję pełniły w kolegiach jezuickich teatr i sodalicje mariańskie.

Nie sposób w tym miejscu nie wspomnieć zasług wybitnych historyków zakonu: o. Stanisława Załęskiego, ks. Stanisława Bednarskiego i ks. Jana Poplatka, których dzieła inspirowały i nadal pobudzają do podejmowania dalszych badań nad historią jezuitów działających w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami. Stanisław Załęski (1843-1908) jest pierwszym historykiem zakonu, który w kontekście narodowej debaty nad przyczynami upadku Rzeczypospolitej i zarzutów kierowanych pod adresem jezuitów opublikował pracę o charakterze apologetycznym *Czy jezuita zgubili Polskę?* (Lwów 1872). Jego główna praca o jezuitach to wielotomowe dzieło *Jezuici w Polsce* (Lwów-Kraków 1900-1906), które wyprzedziło podobne opracowania innych narodowości i mimo braków syntetycznego ujęcia jest nadal cenną publikacją opartą na źródłach archiwalnych często już dziś nieistniejących. Niestety, Załęski nie wykształcił uczniów.

Niezwykłym talentem okazał się absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego, Stanisław Bednarski (1896-1942), który jako pierwszy z historyków zakonu miał solidne przygotowanie do pracy naukowej. Po przeprowadzeniu gruntownych kwerend krajowych i zagranicznych przygotował pracę doktorską *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce* (Kraków 1933), która otrzymała nagrodę im. Probusego Barczewskiego, przyznaną przez Polską Akademię Umiejętności za najlepszą książkę historyczną w 1934 roku. Jej tematem jest odrodzenie szkół jezuickich w latach 1740-1773. Poprzedzający okres potraktowany jest skrótowo, jako tło. Owocną i dynamiczną działalność naukową ks. Bednarskiego przerwała II wojna światowa. Dwukrotnie aresztowany przez hitlerowców, poniósł śmierć w obozie koncentracyjnym w Dachau (16. 07. 1942).

Historiografia życia umysłowego w Polsce, a w szczególności zakonu jezuickiego poniosła przez zgon ks. Stanisława Bednarskiego (...) ciężką, bolesną i niepowetowaną stratę³.

Obecnie trwa proces beatyfikacyjny Sługi Bożego.

³ H. Barycz, *Wspomnienie o ks. Stanisławie Bednarskim*, „Pamiętnik Literacki” 36 (1946), s. 9; B. Olszewicz, *Lista strat kultury polskiej (1 IX 1939 – 1 III 1946)*, Warszawa 1947, s. 13; J. Paszenda, *O. Stanisław Bednarski (1896-1942). Wspomnienie w 60. rocznicę śmierci*, „Przegląd Powszechny” 7-8 (2002), s. 141-149.

Kolejnym wybitnym historykiem zakonu jest Jan Poplatek (1903-1955), absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, autor wielu cennych monografii historycznych o jezuitach polskich. Po II wojnie światowej, w sytuacji istnienia cenzury PRL-u, zmuszony został do pozostawienia w rękopisach wielu prac, niektóre z nich wydano po jego śmierci: *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce* (Wrocław 1957), *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej* (Kraków 1973), *Słownik jezuitów artystów* (uzupełniony przez J. Paszendę, Kraków 1972). Dla całości obrazu wkładu jezuitów do kultury polskiej należy wspomnieć przynajmniej jeszcze kilku innych historyków jezuickich: Bronisława Natońskiego (1914-1989), Ludwika Piechnika (historia szkolnictwa jezuickiego), Jerzego Paszندی (architektura jezuicka), Romana Darowskiego (filozofia jezuitów) oraz Ludwika Grzebienia (autora ponad 1000 prac z historii zakonu, główny twórca *Encyklopedii wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, Kraków 1996).

Jest sprawą oczywistą, że mimo niewątpliwych walorów omawiane dzieło nie wyczerpuje wielowątkowej działalności jezuitów na ziemiach Rzeczypospolitej. Pilnym zadaniem staje się wydawanie archiwaliów zakonnych: kronik, diariuszów, korespondencji itd. Te prace przyczynią się bowiem do prowadzenia dalszych, rzetelnych badań nad historią Towarzystwa Jezusowego działającego w niezwykle zróżnicowanej pod względem kulturowym i społecznym Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Mimo wielu prac R. Darowskiego SJ i F. Bargieła SJ trudno też uznać pracę nad filozofią jezuicką za zamknięty rozdział. Na opracowanie czekają m.in.: filozofia uważanego za najwybitniejszego logika i najlepszego pisarza filozoficznego dawnej Polski Marcina Śmigleckiego SJ (1563-1618), filozofia Mariana Morawskiego SJ (1845-1901), filozofia polityczna złotoustego kaznodziei Zygmunta III Piotra Skargi SJ (1536-1612) (są tylko przyczynki), opracowanie problematyki etycznej w XVI i XVII wieku. Kolejnym problemem badawczym jest ukazanie stereotypów o jezuitach, poczynając od Hugona Kołłątaja (1750-1812), czy też zmian poglądów na temat jezuitów w historiografii polskiej, poczynając od publikacji prof. Janusza Tazbira do dzisiaj. Nie opracowano także m.in. wkładu jezuitów do teologii i astronomii, działalności jezuitów na tle innych zakonów w Polsce, Sodalicji Mariańskich

w szkołach jezuickich czy innych stowarzyszeń i bractw religijnych działających przy placówkach jezuickich, związków jezuitów z magnaterią i szlachtą (mecenasami i benefaktorami zakonu), aptek jezuickich (często związanych z prowadzeniem ogrodów roślin leczniczych), działalności charytatywnej i pomocy ofiarom epidemii, stosunku jezuitów do władz carskich. W publikacji świadomie pozostawiono nietknięty XIX wiek oraz okres międzywojenny. Nie ulega wątpliwości, że dzieje jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów zawiera jeszcze wiele nieznanych lub mało znanych rozdziałów, które czekają na świeckich i zakonnych historyków nauki i kultury.

Dzieło *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* podsumowuje dotychczasowe badania naukowe a zarazem otwiera nowe pola badawcze. Powinni po nie sięgnąć miłośnicy historii Towarzystwa Jezusowego. W żaden sposób nie mogą go ominąć badacze nauki i kultury polskiej oraz historii Towarzystwa Jezusowego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W końcu publikacja powinna stać się obowiązkową lekturą nie tylko dla jezuitów oraz badaczy nauki i kultury, lecz także ich współpracowników, studentów i uczniów Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej IGNATIANUM w Krakowie, Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie – Sekcji św. Andrzeja Boboli „Bobolanum”, Liceum i Gimnazjum Jezuitów im. św. Stanisława Kostki w Gdyni, Liceum i Gimnazjum Akademickiego Jezuitów im. ks. Piotra Skargi w Nowym Sączu, kontynuatorów tradycji szkolnictwa jezuickiego w Polsce.

Stanisław Cieślak SJ